

Carla Killander Cariboni, Catharina Raudvere, Vassilis Sabatakakis & Johan Stenström, *Björnståhls resa: Europa och Konstantinopel 1767–1779*, (Göteborg: Makadam förlag, 2021).
543 s.

Carina Lidström, Örebro universitet

Orientalisten Jacob Jonas Björnståhl (1731–1779) är en av det svenska 1700-talets namnkunnigaste resenärer och reseberättare. Förhållandevis sent i livet gav han sig ut på resa som informator till två söner Rudbeck, och under vad som skulle bli de sista tolv åren av sitt liv befann han sig sedan på resande fot i Europa och Osmanska riket – huvudsakligen Konstantinopel och Grekland. Under resans gång rapporterade han till svenska läsare genom offentliga resebrev som publicerades med oregelbundna mellanrum i Carl Christoffer Gjørwells tidskrifter. Resebreven rönt stor popularitet och flera av dem översattes mycket snart till tyska, holländska och danska. Först efter hans död gavs de ut i en samlad utgåva, nu tillsammans med annat brevmaterial i Gjørwells ägo och med legationspredikanten Carl Petter Blombergs sammandrag av Björnståhls efterlämnade (och numera förkomna) resejournal. Utgåvan är följaktligen en samling efterlämnade dokument av varierande karaktär och ingen enhetlig reseberättelse.

Björnståhl reste och rapporterade under ett par av de decennier då den svenska reseberättelsen fortfarande i stort sett var detsamma som naturalhistoriska eller ekonomiska reseberättelser av det slag som stod under Kungliga Vetenskapsakademiens eller Linnés beskydd. Samtida med Björnståhl finner vi den sista generationen Linnélärjungar. Bland de mer välbekanta av dessa kan nämnas Olof Thunberg och Anders Sparrman; Daniel Solander som Björnståhl sammanträffade med i London 1776 hade vid det laget sina resor bakom sig. Även andra, idag mindre välkända "Linné-apostlar" företog under samma tid långväga resor: Göran Rothman i Tunisien och Libyen på KVA:s uppdrag 1773–1776 och Andreas Berlin i Västafrika 1773.

<https://doi.org/10.7557/4.6604>

Copyright: © 2022 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Linnés resor låg vid det här laget flera decennier tillbaka i tiden, men hans reseinstruktion från 1759 som passande kan sammanfattas med litteraturforskaren Margit Abenius karakteristik av Linnés egna reseberättelser – ”Allt är viktigt” – var fortfarande aktuell. Nu var Linnés instruktion inte ensam i sitt slag; en ”resevetenskaplig”, apodemisk, tradition där resenärer anmodas uppmärksamma en överväldigande mängd olika ämnen, ungefär på det sätt Linné rekommenderar, går långt tillbaka i tiden. Inflytandet från Linné är emellertid otvetydigt; under sin resa stod Björnståhl i kontakt med Linné och vid många tillfällen framgår det av hans brev och reseberättelser att Linnés vetenskapssyn för honom är ett klart ideal.

Hos Björnståhl dominerade ett filologiskt och kulturellt intresse. Han var i det avseendet inte helt utan svenska föregångare, resenärer med liknande inriktning och intressen fanns både tidigare och i hans samtid. En resenär som kan nämnas i sammanhanget är orientalisterna Jonas Apelblad som på 1750-talet även han reste som informator åt en ung adept. Apelblad rörde sig emellertid främst i Tyskland och hans reserapporter och ambitioner är av betydligt blygsammare omfång än Björnståhls. Nämnas bör även Björnståhls samtida, filologen Uno von Troil. Hans resa i Europa och till Island tillsammans med bland annat Daniel Solanders beskyddare Joseph Banks, ägde rum under den period som Björnståhl befann sig på resande fot. Flera av de personer som Björnståhl sammanträffade med rapporterar även von Troil om möten med, bland andra Rousseau.

Ur ett europeiskt perspektiv bör framhållas att just biblioteksresor och resor med syftet att samla manuskript – det senare ett syfte som dominerade framför allt Björnståhls sista år på resa – var en tradition som gick tillbaka till renässansens jakt på antika handskrifter. Björnståhl ingår i det avseendet i en gammal tradition.

Björnståhls resa har nu ägnats en omfattande och vacker volym: *Björnståhls resa: Europa och Konstantinopel 1767–1779* av Carla Killander Cariboni, Catharina Raudvere, Vassilis Sabatakakis och Johan Stenström, utgiven på Makadam förlag. Förutom avslutning och inledning som skrivits av litteraturhistorikern Johan Stenström, består boken av åtta separata studier skrivna av fyra forskare från olika ämnesdiscipliner. Stenström, som förutom att skissa upp några drag i ”reseberättelsens teori” diskuterar Gjørwells betydelse för spridningen och utformningen av Björnståhls resetexter, tar ett samlat grepp över reseberättelsen i en överskådlig och engagerande första översikt över vad Björnståhl rapporterade om. Romanisten Cariboni diskuterar i sina bidrag bland annat Björnståhls texter med avseende på prosastil och retorik. Religionsvetaren Raudveres avsnitt redogör för Björnståhls bildningsgång och för hur han under åren som informator på resa i Europa genom studier och sammanträffanden med ”lärde män” bygger upp en förförståelse för kultur, religion och levnadssätt i Osmanska riket, som han sedan i sina rapporter

från Konstantinopel i hög grad korrigerar. Nygreccisten Vassilios Sabatakakis avsnitt ägnas den sista delen av Björnståhls resa och liv: hans förberedelser för vistelsen i Grekland, liksom för själva vistelsen och insamlingarna av manuskript i Meteora-klostren.

Förutom Raudvere är samtliga forskare verksamma vid Lunds universitet. Monografin är resultatet av ett projekt som finansierats av Vetenskapsrådet och presenteras av deltagarna själva som "ett samarbete med syftet att belysa ett fåtal aspekter av de erfarenheter han [Björnståhl] som resenär redovisar". Nu är väl de aspekter som berörs inte så fåtaliga som författarna blygsamt deklarerar, och någon heltäckande presentation är knappast möjlig på det utrymme jag här har till mitt förfogande. Det rör sig om grundliga presentationer av innehåll och kontexter, liksom diskussioner runt texternas form och retorik, och sammantaget kommer de olika bidragen in på en mängd aspekter. Gemensamma är emellertid vissa frågor, även om dessa faktiskt inte nämns explicit. Bland sådant som återkommer finns redogörelser för vad Björnståhl rapporterar om, vilka "rön" är det han förmedlar i sina texter? Andra frågor som utreds är: Vilka litterära och språkliga former sätter sin prägel på hans framställning? Är det möjligt att urskilja något av resenären och författaren Björnståhl själv i texterna? Vilken bild av det resande och berättande jaget förmedlar Björnståhls rapporter? Alltsammans förstås frågor som hänger mer eller mindre tydligt samman.

När det gäller redogörelsen för iakttagelser som Björnståhl rapporterade om under sin resa så konstaterar samtliga författare att han intresserade sig för det mesta. Den encyklopediska ambitionen är något som samtliga författare återkommer till men ett viktigt påpekande är ändå att han visserligen delar den encyklopediska ambitionen med tidens resande naturalhistoriker, men i sin egenskap av språkman gör han andra iakttagelser än dessa. Björnståhl reste i egenskap av filolog och rapporterar bland annat om bibliotek och manuskriptsamlingar och om möten med tidens lärda och litterära storheter: Voltaire, Rousseau, Katharina den stora och James MacPherson för att bara nämna några. Han lämnar också detaljerad information om sevärdheter inom konsten och arkitekturen, men även om sådant som hör hemma inom naturalhistoriens domäner. Trots sina många år på resa tycks Björnståhl ha behållit en identitet som svensk; i varje fall är notiser om sådant som har svensk anknytning legio i hans framställning. Något som noteras särskilt är hur han under resans senare del, i mötet med den osmanska kulturen, visar ett mer generellt intresse för människor och folkgrupper, för deras kultur, religion och levnadssätt. Här framstår han enligt såväl Raudvere som Sabatakakis som en "tidig etnolog". Raudvere framhåller dessutom Björnståhls resebrev som "ett av de första stegen i de svenska islamstudierna".

Sabatakakis två kapitel ägnas den sista etappen av Björnståhls resa, vistelsen i Grekland som juli 1779 slutade med hans död i dysenteri. Här går redogörelsen in på hur Björnståhl förberedde sitt möte med det samtida Grekland, om vilket hans kunskaper var relativt små. Sabatakakis skildrar sedan Björnståhls äventyrliga och strapatsfyllda jakt på manuskript i de svårtillgängliga Meteora-klostren och redogör för hans insamling av manuskript, böcker och avskrifter. I ett par avsnitt lyfts dessutom Björnståhls rapporter i ämnen som geografi och naturalhistoria fram.

Reseberättelsens ”hur”, dess litterära och språkliga utformning, diskuteras på flera nivåer och ur flera aspekter. Stenströms inledande skiss över reseberättelsens genrekonventioner utgör en fond mot vilken monografins följande diskussioner får ses. Som en viktig bakgrund framstår Stenströms genomgång av utgivaren Gjörwells betydelse för resetexternas form och innehåll. På en mer detaljerad nivå ligger den stilistiska och retoriska analysen i Caribonis avsnitt till en bättre uppfattning om källornas status. Cariboni framhåller Björnståhls reseberättelse som ett ”gigantiskt deskriptivt projekt” och visar i sin analys av några beskrivningar hur Björnståhl i enlighet med tanken om decorum avhåller sig från opassande ämnen, och att de många personporträtten i längd och utförlighet är avpassade till de beskrivna personernas betydelse och gärning. På ett liknande sätt anpassas längd och utförlighet i beskrivningar av konstverk efter den betydelse samtiden och Björnståhl tillmäter dem.

När det gäller stilistiken så har liknande analyser ägnats en del av Linnés texter, och i en not konstateras en likhet mellan Björnståhls och Linnés sätt att skriva – ett påpekande som hade förtjänat en plats i brödtexten. Förutom likheten med Linnés sätt att skriva framhålls digressionen, ett karakteristiskt drag i Björnståhls brev, som vanlig i tidens brevstil. Iakttagelserna väcker frågan i vilken mån de egenheter som lyfts fram framstår som karakteristiska för Björnståhl, och i vilken mån de faller in i en ”tids- och ämnesstil”. Studien utgör således en värdefull utgångspunkt för vidare undersökningar.

Samtliga forskare berör frågan om det är möjligt att möta personen Björnståhl i hans texter. Såväl Stenström som Cariboni lyfter fram en rad hållningar och roller hos rapportören Björnståhl: återhållsam och allvarlig, godhjärtad och trogen, patriotisk och samvetsgrann och sanningsenlig, för att bara nämna några. Som ett led i resonemangen kring Björnståhls jag ingår Caribonis grundliga presentation av den utgivna reseberättelsens sammansatta karaktär och de konsekvenser detta kan få för den läsare som gör misstaget att i den samlade utgåvan tolka resenären och berättaren Björnståhl som ett synkront jag. Resetexterna kom till under en lång tidsrymd, och det är troligt att Björnståhl under sina år på resa kom att ändra sitt förhållningssätt i flera avseenden. Texterna är dessutom, som framgått, skrivna lite utifrån olika utgångspunkter, till exempel hade journalen, bearbetats

av legationspredikanten Blomkvist. Raudvere intar i sin diskussion om Björnståhls person och persona i det fallet ett något annorlunda perspektiv och tonar ned det problematiska genom att framhålla att även om breven ursprungligen skrivits och lästs med långa mellanrum är det möjligt att se dem som ”kapitel” i en framskridande berättelse. I all korthet föreslår Raudvere att Björnståhls benägenhet för digressioner kan tänkas tala om ett personlighetsdrag eller åtminstone en iver att få med så mycket som möjligt i sina redogörelser.

Sabatakakis, slutligen, refererar i sin diskussion om Björnståhls person en extern källa, ett brev från Matthias Norberg, professor i grekiska och österländska språk, där Sabatakakis förhåller sig emellertid tveksam till sanningshalten i Norbergs framställning. Några mörkare drag när det gäller Björnståhls personlighet tycks följaktligen vara svåra att uppdaga i texterna. Björnståhls kyla eller åtminstone hans brist på moraliskt avståndstagande till plantage- och slavägaren Carl Gustaf Dahlberg som han under en tid umgicks med, tas emellertid upp till diskussion av Stenström, som visserligen ställer sig frågande inför Björnståhls brist på medkänsla men slutligen hänvisar till ”de diskurser som dominerade på 1770-talet”. Att medkänsla och avsky inför det sätt på vilket slaverna behandlades inte var omöjliga i samtiden vittnar emellertid det utdrag ur linnéanen Rolanders reseberättelse från Surinam som Stenström citerar i sammanhanget. Som ytterligare exempel kan Anders Sparmans reseberättelse anföras. Rolander och Sparmann hade till skillnad från Björnståhl båda själva sett (och hört) den grymma behandlingen av slaverna. Kanske variationerna i personliga erfarenheter är en viktigare faktor än i vilken mån resenärerna stämde in i den samtida diskursen?

Det svar som samtliga forskare landar i är att Björnståhl som privatperson är svår att upptäcka även om ett personligt jag inte oväntat tycks framträda tydligare i de privata breven till Gjørwell. En slutsats är att Björnståhl i sina texter noggrant ser till att uppfylla tidens ideal för en vetenskaplig resenär, och detta ger i alla fall vid handen att det var viktigt för honom att framstå på just det sättet. Björnståhl ses i detta som representativ för sin samtid på en och samma gång som han är unik när det gäller omfattningen av såväl framställning som resa. Vid ett tillfälle sammanfattas Björnståhl som en typisk upplysningsman som hela tiden lyckades befinna sig i händelsernas centrum – en karakteristik så god som någon.

Till sist: *Björnståhls resa: Europa och Konstantinopel 1767–1779* återspeglar väl mångfalden hos Björnståhls texter och öppnar genom ingående kontextualiseringar och diskussioner för en fördjupad förståelse av Björnståhls projekt. I enlighet med författarnas ambition öppnar monografin därmed för ytterligare forskning om Björnståhls gärning, hans tid och hans person, men också, tänker jag, för vidare komparativa studier på reseberättelsens område.